

УДК 94:355.48(477+4)«XVII»

Бульвінський А.Г.

УКРАЇНСЬКІ ВОЄННІ ВТРАТИ У XVII СТ.: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті з'ясовано, що ключовими причинами безпрецедентно великих втрат України у XVII ст. були наполеглива боротьба українського народу за власну державність та міжцивілізаційне протистояння на сході Європи, центром якого була Україна. За нашими оціночними підрахунками летальні бойові втрати під час війн на території України у XVII ст. склали щонайменше 600 тис. осіб, із них втрати українського козацтва 220 тис. осіб. Порівняння із бойовими втратами наймогутніших у тодішній Європі австрійській та французькій армії показало, що маючи у 3,5 рази менше населення ніж у Франції та у 2,5 рази менше ніж у Австрії, Україна у XVII ст. втратила у війнах фактично рівну французам та на третину більше, ніж у австрійців кількість солдат.

Ключові слова: *воєнні втрати, битви, Україна, XVII ст., Європа.*

Однією з найменш досліджених у вітчизняній історичній науці є тема воєнних втрат України у добу пізнього середньовіччя та нового часу. XVII ст. було часом відчайдушної й наполегливої боротьби українського народу за право жити власним життям у власній державі і, відповідно, періодом великих втрат, адже боротися постійно доводилось одразу на декілька фронтів.

Ситуація суттєво ускладнювалась тим, що Україна перебувала в активній контактній зоні трьох цивілізацій, які одночасно були й трьома великими суперетносами, кордони та інтереси яких зійшлись в Україні – європейського, російського православного та мусульманського. До того ж, два з трьох основних сусідів України – Московія та Оттоманська Порто (з анклавом у Криму) – були імперіями, а третій – Річ Посполита – великою державою європейського світу з експансіоністськими амбіціями.

Боротьба між такими різними і водночас могутніми етнополітичними системами, яка відбувалась в основному на території України, завжди мала жорсткий безкомпромісний характер. Адже кожен із цих сусідів прагнув не лише територіальних надбань, а й бажав довести всьому світу й підтвердити для себе переваги власного способу життя та власну спроможність структурувати навколишні території за своїм сценарієм. Окрім того, як визначає геополітична теорія, боротьба між цивілізаціями часто має характер боротьби на знищення, оскільки ставлення до представників інших цивілізацій апіорі є ворожим, як до «чужих», які загрожують усталеному ладу, традиційному світосприйняттю та цінностям. Власне у зв'язку з цим Україна у XVII ст. зазнала безпрецедентно великих людських втрат.

Певні узагальнення з даної проблеми вже були зроблені у вітчизняній історіографії. За приблизними підрахунками Я. Дашкевича, протягом XV – першої половини XVII ст. втрати українців убитими й забраними до неволі

татарами становили не менше 2-2,5 млн. осіб [1, с. 45-46]. За деякими даними лише протягом 1606-1649 рр. Україна зазнала 76 татарських набігів [2, с. 155].

За підрахунками В. Цибульського, під час кампанії 1651 р. лише на Волині було зруйновано понад 620 міст, містечок і великих сіл, а на Правобережжі повністю знищено понад 100 міст і містечок. У 1655 р. лише між Південним Бугом і Дністром було знищено 270 міст і сіл, а татари захопили в ясир понад 200 тис. осіб [3, с. 172, 190].

На думку В. Смоля та В. Степанкова, людські втрати України лише з 1648 р. до літа 1653 р. в результаті воєнних дій, руйнувань, спустошень та епідемій становили не менше 35-40% населення [3, с. 173].

За деякими оцінками, у 50-70-х рр. XVII ст. загальні втрати населення від воєнних дій, епідемій, захоплення в ясир та переселень становили близько 65-70% усіх українців [4, с. 434]. Правобережну ж Україну у 1649-1674 рр., за висновками В. Смоля та В. Степанкова, спіткала демографічна катастрофа – вона втратила до 90% населення [3, с. 333]. Наприклад, за підрахунками М. Крикуна населення Подільського воєводства на 1662 р. зменшилось на 70% у порівнянні з 1629 р., а у 1667 р. кількість димів у воєводстві зменшилась у порівнянні з 1661 р. ще на 50%. За люстрацією 1665 р. понад 68% усіх королівських сіл і містечок були зовсім безлюдними [5, с. 11-12]. За даними А. Муляра аналогічна ситуація була і в Брацлавському воєводстві, де у 1664 р. кількість димів, у порівнянні з 1629 р. скоротилась у 11,6 разів: з 71471 до 6111. У правобережних Житомирському та Овруцькому повітах Київського воєводства з 1640 р. до 1683 р. кількість димів також скоротилась катастрофічно – у 14 разів, з 69548 до 4854 [6].

Метою цієї розвідки є спроба встановлення масштабу власне воєнних втрат на території України у XVII ст. у порівнянні з аналогічними втратами в інших європейських країнах. Адже воєнні втрати є наочною ілюстрацією ступеня рішучості українського народу у відстоюванні власної державності.

Суттєву допомогу для розв'язання цього дослідницького завдання надала ґрунтовна монографія російського демографа Б. Урланіса «История военных потерь» [7]. У ній автор наводить дані щодо втрат європейських держав у війнах та битвах XVII ст.

Провівши відповідні обрахунки, Б. Урланіс робить висновок, що в XVII ст. французька армія втратила вбитими і пораненими 500 тис. осіб [7, с. 44], австрійська – біля 300 тис. осіб, а загальна кількість вбитих і поранених у війнах західноєвропейських країн протягом XVII ст. склала 2 млн. осіб [7, с. 45]. Виходячи із співвідношення кількості поранених до кількості вбитих для XVII ст. – 1,5 до 1, Б. Урланіс отримує кількість вбитих у війнах солдат країн Західної Європи – 800 тис. осіб [7, с. 46].

Досліджуючи битви і війни XVII ст. у Східній Європі Б. Урланіс стверджує про відсутність достовірних даних про втрати у цих битвах. У праці він наводить дані про втрати у 14 битвах у Східній Європі з яких він мав дані.

Кількість вбитих у цих битвах була у кожному випадку відома лише для однієї з воюючих сторін і склала 134 тис. осіб. Враховуючи перебільшення втрат літописцями, велику кількість не наведених у переліку битв і облог та втрати іншої воюючої сторони, Б. Урланіс обчислює кількість вбитих у війнах у Східній Європі в 150 тис. осіб. Відповідно з наведеним співвідношенням це складає 380 тис. осіб убитими і пораненими [7, с. 47-48].

Додавши обчислені ним дані щодо Східної Європи до цифр, які стосуються Західної, Б. Урланіс отримує таким чином загальні втрати у всій Європі: вбитими і пораненими – 2,380 тис. осіб, з них убитими 950 тис. осіб [7, с. 48, 261].

Беручи у розрахунок відсоток померлих від поранень, який на думку Б. Урланіса не міг бути більшим 10, дослідник робить висновок, що згодом від ран померло ще 150 тис. осіб, тобто летальні бойові втрати у війнах XVII ст. в Європі склали 1,100 тис. осіб [7, с. 261].

Немає потреби доводити очевидний факт, що в XVII ст. на землях Східної Європи війн та битв було не менше, ніж на Заході і що вони були не менш кровопролитними. З цим твердженням не узгоджуються цифри Б. Урланіса щодо втрат на Заході і Сході Європи, оскільки кількісна відмінність між ними значна – більше ніж у 5 разів.

Цей факт можна пояснити відсутністю в Б. Урланіса конкретних матеріалів щодо втрат під час битв у Східній Європі, зокрема в Україні. Тому вважаю необхідним, погоджуючись із методикою обрахування втрат, доповнити дані Б. Урланіса власними підрахунками стосовно втрат воюючих сторін на території України в XVII ст.

Загальні втрати українців вбитими і пораненими в битвах XVII ст. на території України точно підрахувати неможливо. Через відсутність фактичних даних з низки битв, можна лише стверджувати, що в 28 битвах із 47 наведених у додатку з яких є більш-менш достовірні дані, козаки втратили вбитими 130-150 тис. осіб (якщо умовно вважати рівними втрати козаків і росіян у битві під Охматовим і Чигиринській війні 1677 р., щодо яких наводяться лише спільні втрати союзників).

Якщо врахувати обставину, що навіть за нашим далеко не повним переліком битв втрати українців відомі лише в 60% випадків та безліч дрібних сутичок і боїв, з яких дані взагалі відсутні, вважаємо цілком обґрунтованим прийняти цифру в 190 тис. полеглих на полі бою українців у XVII ст. як мінімальну. Складність підрахунків полягає також у тому, що у джерелах, за окремими винятками, фактично відсутні дані щодо кількості поранених на території України.

Використовуючи методику Б. Урланіса, можемо приблизно обрахувати кількість козаків, померлих від поранень. Якщо, як зазначає демограф для XVII ст. коефіцієнт співвідношення кількості поранених до кількості вбитих дорівнює 1,5, тобто, в загальній кількості вбитих і поранених власне вбиті

складають 40%, а серед поранених помирає близько 10%, то для України отримуємо цифру в 29 тис. померлих від ран воїнів. Таким чином, можемо стверджувати, що прямі летальні бойові втрати українського козацького війська у війнах XVII ст. склали щонайменше 220 тис. осіб.

За зібраними нами даними у 43 битвах, що відбулись на території України, із 47 наведених у додатку, втрати поляків, татар, турків, росіян, угорців, молдаван, валахів, литовців та ін. склали 265-320 тис. осіб. Окрім того, дані щодо 75,5 тис. вбитих і полонених у джерелах подані разом. Вважатимемо, що кількість власне загиблих серед них складала 40% (30 тис.). Враховуючи, що з менших битв та боїв дані взагалі відсутні, оцінюємо прямі бойові втрати іноземних армій (полеглі в бою) на території України у XVII ст. щонайменше у 350 тис. осіб. Таким чином, врахувавши статистичні 10% солдат померлих від поранень, загальні летальні бойові втрати іноземних військ в Україні обчислюємо у 385 тис. осіб.

Отже, за нашими приблизними підрахунками лише на території України у XVII ст. летальні бойові втрати під час війн склали щонайменше 600 тис. осіб, що суттєво корелює дані Б. Урланіса щодо втрат у Східній Європі та Європі в цілому. Для порівняння зазначимо, що з підрахунків Б. Урланіса стає зрозумілим, що загальні летальні бойові втрати всіх країн Західної Європи за цей же період складають 920 тис. осіб.

Якщо ж порівняти бойові втрати української армії та армій, мабуть, наймогутніших тоді у Європі країн – французької та австрійської з чисельністю населення у кожній країні, то стає зрозумілим, яких значних втрат зазнала Україна у війнах XVII ст.

Станом на 1600, 1650 і 1700 рр. населення Франції демографами обчислюється відповідно у 17,2, 18,8 та 20,4 млн. осіб, держави австрійських Габсбургів у 12,8, 14,2 та 15,4 млн. осіб [8, с. 145, 172, 414], України у 5,2, 5,3 та 6 млн. осіб [9, с. 42]. Підрахувавши за методикою Б. Урланіса прямі летальні бойові втрати Франції та Австрії у XVII ст., отримуємо відповідно 230 та 140 тис. загиблих у бою та померлих від поранень французьких та австрійських солдат.

Отже, маючи у 3,5 рази менше населення ніж у Франції та у 2,5 рази менше ніж у Австрії, Україна у XVII ст. втратила у війнах фактично рівну французам кількість солдат та на третину більше ніж австрійці.

Наведені у цій статті розрахунки безперечно є оціночними, що обумовлюється фрагментарністю, неповнотою, а часто й сумнівною достовірністю частини джерел щодо втрат у битвах на території України. Але й вони, на наш погляд, досить рельєфно показують масштабність тих подій, які відбувались в Україні у XVII ст., коли український народ відстоював свою землю від зазіхань великих держав – Речі Посполитої, Московського царства та Османської імперії з її васалом Кримським ханством.

Це дослідження, ми вважаємо, початковим з даної проблематики і сподіваємось, що подальші дослідження зможуть розширити й уточнити дані щодо бойових втрат української козацької армії у XVII ст.

***

Додаток.

Перелік проаналізованих битв.

1. На верхньому Дністрі в 1616 р.

Кількість учасників: а) козаків – дані відсутні; б) турків – 80 тис. (загалом – понад 80 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) турків – 9715 осіб вбитими, 1 тис. – полоненими [10, с. 421-422] (загалом – не менше 10 тис.).

2. Під м. Хотин 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.

Кількість учасників: а) козаків – 45-47 тис., поляків і литовців – 43 тис.; б) турків і татар – 150-160 тис. [11, с. 473-474].

Втрати: а) козаків – 1,5 тис. вбитими, поляків – 10 тис. вбитих та померлих від голоду і хвороб; б) турків і татар – 15 тис. вбитими і санітарні втрати [11, с. 476-478] (загалом – 26,5 тис.).

3. Біля Куруківського озера під Кременчуком 22-26 жовтня 1625 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис.; б) поляків – 30 тис., німців – 3 тис. [12, с. 199] (загалом – 53 тис.).

Втрати: а) козаків – 8 [12, с. 205] – 20 тис. [13, с. 25]; б) поляків – дані відсутні (загалом – 8-20 тис.)

4. Під м. Біла Церква 7 жовтня 1626 р.

Кількість учасників: а) козаків – 6 тис., поляків – 3 тис.; б) татар – 30 тис. [14, с. 326-327] (за іншими даними – козаків і поляків – 5,5 тис., татар – 16 тис. [55, с. 153-154]) (загалом – 22-39 тис.).

Втрати: а) козаків і поляків – дані відсутні; б) татар – 25 [14, с. 326-327] – 10 [55, с. 157] тис. вбитими і полоненими (загалом – 10-25 тис.).

5. Під Перекопом 29-30 травня 1629 р.

Кількість учасників: а) козаків – 23 [15, с. 62] – 25 [16, с. 136] тис., татар Мухаммед та Шагін Гіреїв – не менше 8 тис. [17, с. 155]; б) татар Джанібек-Гірея – дані відсутні (загалом – понад 35 тис.).

Втрати: а) козаків – 5 [15, с. 62] – 8 [16, с. 137] тис., татар Мухаммед та Шагін Гіреїв – принаймні декілька тисяч; б) татар Джанібек-Гірея – 6 тис. [16, с. 137] (загалом – 13-16 тис.).

6. Під м. Переяслав початок травня – 29 травня 1630 р.

Кількість учасників: а) козаків – 10 [18, с. 281] – 37 [13, с. 34] тис.; б) поляків – 12 тис. [19, с. 109] (загалом – 22-49 тис.).

Втрати: а) козаків – не менше 2 тис. [18, с. 283]; б) поляків – 10 тис. [20, с. 88] (загалом – понад 12 тис.).

7. Під с. Кумейки біля Мошен 6 грудня 1637 р.

Кількість учасників: а) козаків – 10 тис.; б) поляків і німців – 15 тис. [19, с. 185-186] (загалом – 25 тис.).

Втрати: а) козаків – 6 [21, с. 138] – 7 тис.; б) поляків – 2 тис., німців – 700 чол. [12, с. 280] (загалом – 10 тис.).

8. Під м. Говтва 5-10 травня 1638 р.

Кількість учасників: а) козаків – 12 тис.; б) поляків, німців і реєстровців – близько 10 тис. (загалом – 22 тис.).

Втрати: а) козаків – 1,5-2 тис.; б) поляків, німців і реєстровців – 3,5 тис. [22, с. 205, 224] (загалом – 5-5,5 тис.).

9. Під м. Лубни 6-8 травня 1638 р.

Кількість учасників: а) козаків – 12 тис.; б) поляків – 6 тис. [19, с. 220-221] (загалом – 18 тис.).

Втрати: а) козаків – 2 тис. [13, с. 75]; б) поляків – дані відсутні (загалом – не менше 2 тис.).

10. На р. Стариця біля гирла Сули 12 червня – 28 липня 1638 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис. [19, с. 245]; б) поляків – дані відсутні (загалом – не менше 25 тис.).

Втрати: а) козаків – 4727 осіб; б) поляків – 11317 осіб [21, с. 139] (загалом – 16 тис.).

11. В урочищі Жовті Води 19 квітня – 6 травня 1648 р.

Кількість учасників: а) козаків – 8 тис., татар – 20 тис. [23, с. 114]; б) поляків – 6 тис. [18, с. 367] (загалом – 34 тис.).

Втрати: а) козаків – 150 осіб; б) поляків – 3 тис. вбитими і 3 тис. полоненими [18, с. 368] (загалом – близько 6 тис.).

12. Під м. Корсунь 15-16 травня 1648 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис., татар – 20 тис.; б) поляків – 20 тис. [23, с. 139, 153] (загалом – 60 тис.).

Втрати: а) козаків – 70 осіб вбитими і 95 пораненими [18, с. 371]; б) поляків – 11,5 тис. вбитими, 8,5 тис. полоненими [24, с. 426-427] (загалом – близько 20 тис.).

13. Під с. Пилявці біля Староконстантинова 11-14 вересня 1648 р.

Кількість учасників: а) козаків – 100 тис. [23, с. 192, 198, 203, 206] (за іншими даними – 80-90 тис. [3, с. 104]); б) поляків – 100 тис. [25, с. 120] (загалом – 180-200 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – щонайменше 8 тис. [23, с. 207] (загалом – понад 8 тис.).

14. Під м. Лоїв 20 липня 1649 р.

Кількість учасників: а) козаків – 30 тис. [20, с. 180-181] (за іншими даними – 20 тис. [3, с. 130]); б) литовців – 30 тис. [23, с. 218, 221] (за іншими даними – 16-18 тис. [3, с. 130]) (загалом – 50-60 тис.).

Втрати: а) козаків – 20 тис. [23, с. 218, 221]; б) литовців – 6 тис. [3, с. 132] (загалом – 26 тис.).

15. Під м. Збараж 1 липня – 12 серпня 1649 р.

Кількість учасників: а) козаків – 80-90 тис., татар – 30-40 тис.; б) поляків 15 тис. (з обозними 24-28 тис.) (загалом – 125-158 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – дані відсутні; б) поляків – щонайменше 3 тис. вбитими і 5 тис. полоненими [3, с. 127-128] (загалом – понад 8 тис.).

16. Під м. Зборов 5-6 серпня 1649 р.

Кількість учасників: а) козаків – 40 тис., татар – 30 тис. [23, с. 225-227] (за іншими даними – 20 тис. [3, с. 129]); б) поляків – 20 тис. (разом з обозними – близько 35 тис.) [3, с. 133] (загалом – 80-100 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – дані відсутні; б) поляків – щонайменше 6-7 тис. [3, с. 136] (загалом – понад 7 тис.).

17. Під м. Красне біля Брацлава 20-21 лютого 1651 р.

Кількість учасників: а) козаків – 3 [21, с. 161] – 5 тис.; б) поляків – 12 тис. [23, с. 237] (за іншими даними – 14-15 тис., а з обозними 24-26 тис. [3, с. 149]) (загалом – 15-30 тис.).

Втрати: а) козаків – 3 [21, с. 161] – 5 [23, с. 237] тис.; б) поляків – понад 4 тис. [3, с. 150] (загалом – 7-9 тис.).

18. Під м. Вінниця 1-10 березня 1651 р.

Кількість учасників: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – біля 10 тис., (загалом – понад 15 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 2-3 тис. [3, с. 152] (загалом – понад 3 тис.).

19. Під м. Лоїв при впадінні р. Сож в Дніпро 26 червня 1651 р.

Кількість учасників: а) козаків – 15 тис. [26, с. 32; 27, с. 147, 150]; б) литовців – біля 15 тис. [27, с. 144-145, 155] (загалом – 30 тис.).

Втрати: а) козаків – 3 [27, с. 149] – 4 [26, с. 33] тис.; б) литовців – дані відсутні (загалом – понад 4 тис.).

20. Під м. Берестечко 18-20 червня 1651 р.

Кількість учасників: а) козаків – 120 тис. [28, с. 69] (за іншими даними – 100-110 тис. [3, с. 154]), татар – 45 тис. [28, с. 90, 102] (за іншими даними – 30-40 тис. [3, с. 156]); б) поляків – 280 тис. (з них 200 тис. обозні) [28, с. 76], німців – 16 тис. [28, с. 79] (за іншими даними – 100-120 тис. жовнірів і шляхтичів та близько 120 тис. обозних [3, с. 156]) (загалом – 350-460 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – приблизно 15 тис. [28, с. 114, 124, 125]; б) поляків – не менше 7 тис. [29, с. 113] (загалом – близько 30 тис.).

21. В урочищі Батіг біля м. Ладижин 22-23 травня 1652 р.

Кількість учасників: а) козаків – 12-15 тис., татар – 15-20 тис.; б) поляків і німців – 20 тис. (з обозними – 35 тис.) [23, с. 274-276; 3, с. 165] (загалом – 47-70 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – дані відсутні; б) поляків – біля 20 тис. [30, с. 263] (за іншими даними – 8-10 тис. [3, с. 167]) (загалом – 10-20 тис.).

22. Під м. Монастирище в середині березня 1653 р.

Кількість учасників: а) козаків – 4 тис.; б) поляків – 12 тис. [21, с. 173] (загалом – 16 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 5 тис. [21, с. 174] (загалом – близько 5 тис.).

23. Під м. Сучава 11 серпня – 29 вересня 1653 р.

Кількість учасників: а) козаків – 8 [31, с. 587] – 12 тис. [21, с. 174-175], молдован – 10 тис.; б) молдован – 9 тис., угорців – 2 тис. [31, с. 591] (за іншими даними молдован, валахів і угорців – 25-30 тис. [3, с. 175]), поляків – 4 [3, с. 174-175] – 10 [31, с. 591] тис. (загалом – 33-62 тис.).

Втрати: а) козаків – 2 тис. [31, с. 587]; б) поляків, угорців і молдован – 2,3 [31, с. 585] – 10 [31, с. 587] тис. (загалом – 4,3-10 тис.).

24. Під м. Жванець у жовтні – 5 грудня 1653 р.

Кількість учасників: а) козаків – 30-40 тис., татар – 30-40 тис.; б) поляків – 55-60 тис. (з обозними), угорців і молдован – 3 тис. (загалом – 118-143 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – близько 10 тис. померлих з голоду [3, с. 178] (загалом – понад 10 тис.).

25. Під м. Умань 24-25 березня 1654 р.

Кількість учасників: а) козаків – 10 [32, с. 880] – 15 тис. [32, с. 879, 882]; б) поляків – 8-10 тис. [32, с. 883] (загалом – 18-25 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 7 тис. [32, с. 884] (загалом – не менше 7 тис.).

26. Під м. Буша 18-20 листопада 1654 р.

Кількість учасників: а) козаків – 5-6 тис.; б) поляків – 45-50 тис. (із обозними) [3, с. 188] (загалом – 50-56 тис.).

Втрати: а) козаків – 5-6 тис.; б) поляків – дані відсутні (загалом – понад 6 тис.).

27. Під Охматовим на Черкащині (Дрижпільська битва) 19-22 січня 1655 р.

Кількість учасників: а) козаків – 60 тис., росіян – 6 тис. [29, с. 313] (за іншими даними: козаків – 30 тис., росіян – 10-12 тис. [3, с. 189]); б) поляків – 15 [32, с. 1046] – 30 [32, с. 1043] тис., татар – 8 [32, с. 1046] – 20 [32, с. 1041] тис. (загалом – 63-116 тис.).

Втрати: а) козаків і росіян – 9 тис.; б) поляків – 9 тис. [21, с. 193] (загалом – близько 18 тис.).

28. Під м. Полтава наприкінці травня 1658 р.

Кількість учасників: а) дейнеків Пушкаря – 20 тис., запорожців – 20 тис.; б) козаків Виговського – 20 тис. [30, с. 289], татар – 40 тис. [33, с. 108] (загалом – 100 тис.).

Втрати: а) пушкарівців – 15 [34, с. 247] – 8 тис.; б) козаків Виговського і татар – 1 тис. [35, с. 29] (загалом – близько 15 тис.).

29. Під м. Конотоп 29 червня 1659 р.

Кількість учасників: а) козаків – 16 тис., татар – 30-40 тис., найманців – 4 тис. [36, с. 91]; б) росіян – близько 70 тис. [37, с. 450] (за іншими даними – 28 тис. росіян і 7 тис. козаків Безпалого [38, с. 210]) (загалом – 85-120 тис.).

Втрати: а) козаків – 4 тис., татар – 6 тис. [39, с. 81]; б) росіян – 10-15 тис. [37, с. 470] (за іншими даними – 5 тис. росіян і 2 тис. козаків Безпалого [38, с. 311]) (загалом – 20-25 тис.)

30. Під м. Могилів-Подільський у лютому 1660 р.

Кількість учасників: а) козаків – 5-6 тис.; б) поляків – 15-16 тис. [3, с. 242] (за іншими даними – 18 тис.) [34, с. 318] (загалом – 20-22 тис.)

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 2-3 тис. [3, с. 242] (загалом – понад 3 тис.)

31. Під м. Любар 5-15 вересня 1660 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис., росіян – за різними даними: 20 тис. [30, с. 296], 15-19 тис. [3, с. 243], 30 тис. [40, с. 391]; б) поляків – 32 тис., татар – 30 тис. [30, с. 298] (за іншими даними: поляків – 50 тис., татар – 40 тис. [3, с. 243]; поляків – 25 тис., татар – 40 тис. [40, с. 391]; поляків – 29 тис., татар – 15 тис. [41, с. 200]) (загалом – 80-140 тис.).

Втрати: а) козаків – 1,5 тис.; б) поляків – 160 осіб [40, с. 391] (загалом – близько 2 тис.).

32. Під с. Слободищі на Поділлі 28 вересня – 5 жовтня 1660 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис.; б) поляків – 11 тис., татар – 20 тис. (загалом – 50 тис.).

Втрати: а) козаків – 4 тис. [42, с. 51]; б) поляків – щонайменше 1 тис. [3, с. 243-244] (загалом – понад 5 тис.).

33. Під м. Чуднове на Поділлі 16 вересня – 23 жовтня 1660 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис., росіян – за різними даними: 20 тис. [30, с. 296], 15-19 тис. [3, с. 243], 30 тис. [40, с. 391]; б) поляків – 32 тис., татар – 30 тис. [30, с. 298] (за іншими даними: поляків – 50 тис., татар – 40 тис. [3, с. 243]; поляків – 25 тис., татар – 40 тис. [40, с. 391]; поляків – 29 тис., татар – 15 тис. [41, с. 200]) (загалом – 80-140 тис.).

Втрати: а) козаків – 2-3 тис. убитими і 8-10 тис. полоненими, росіян – 20 тис. убитими і полоненими; б) поляків – 14 тис. убитими (загалом – 44-47 тис.).

34. Під м. Канів 16 липня 1662 р.

Кількість учасників: а) козаків Ю. Хмельницького – 14 тис., поляків – 4 тис. [43, с.39]; б) росіян – 14,5 тис., козаків Я. Сомка та Золотаренка – 13,5 тис. [43, с. 40-41] (загалом – 47 тис.)

Втрати: а) козаків – 6 тис. убитими і здебільшого потонулими; поляків – 2 тис. [43, с. 49-51]; б) росіян та козаків Я. Сомка й Золотаренка – 200-300 осіб [43, с. 53-54] (загалом – понад 8 тис.).

35. Під м. Глухів 23 січня – 19 лютого 1664 р.

Кількість учасників: а) росіян – 2 тис. [44, с. 19], козаків Дворецького – 16-18 тис. [45, с. 12], козаків Брюховецького – 30 тис. [46, с. 42]; б) поляків – приблизно 20 тис., козаків – приблизно 7 тис. [3, с. 262] (за іншими даними: поляків – 40 тис., козаків Богуна і Тетері – 9 тис. [45, с. 12]; поляків – 52 тис., козаків – 20 тис., татар – 20 тис. [44, с. 18]) (загалом – 75-140 тис.).

Втрати: а) козаків і росіян – щонайменше 3,5 тис. [45, с. 11, 13]; б) поляків – 7-14 тис. [44, с. 19, 20] (за іншими даними – 6 тис. [45, с. 11, 13]) (загалом – 10-17 тис.).

36. Під м. Ставище 4 липня – 8 жовтня 1664 р.

Кількість учасників: а) козаків – щонайменше 3 тис. [3, с. 272]; б) поляків – до 20 тис., татар – до 10 тис. [3, с. 270] (загалом – близько 35 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 5,5 тис. вбитими і полоненими [3, с. 273] (загалом – понад 5 тис.).

37. Під Перекопом у червні 1665 р.

Кількість учасників: а) козаків і калмиків – понад 10 тис.; б) татар – 10 тис. (загалом – понад 20 тис.).

Втрати: а) козаків і калмиків – дані відсутні; б) татар – 10 тис. [47, с. 275] (загалом – близько 10 тис.).

38. Біля м. Браїлів 8-9 грудня 1666 р.

Кількість учасників: а) козаків – 8-10 тис., татар – 15-20 тис.; б) поляків – 10 тис. (загалом – 33-40 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – дані відсутні; б) поляків – понад 5 тис. вбитими і полоненими [3, с. 283] (загалом – понад 5 тис.).

39. Біля м. Підгайці 27 вересня – 6 жовтня 1667 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис., татар – 10 тис. [48, с. 134; 54, с. 32] (за іншими даними – козаків і татар разом 20 тис. [3, с. 288]); б) поляків – 15 тис. [30, с. 310; 54, с. 32] (за іншими даними – 7-8 тис. [3, с. 288]) (загалом – 27-62 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні, татар – 2 тис. [54, с. 32]; б) поляків – щонайменше 500 осіб [3, с. 288] (загалом – не менше 1 тис.).

40. Під Четвертинівкою на Поділлі в середині липня 1672 р.

Кількість учасників: а) козаків Дорошенка – 12 тис. [30, с. 316] (за іншими даними: козаків – 7 тис., татар – 10 тис. [3, с. 317]); б) поляків – 6 тис., козаків Ханенка – 2,5 тис. [30, с. 316] (за іншими даними: поляків – 8 тис., козаків – 4 тис. [3, с. 317]) (загалом – 20-29 тис.).

Втрати: а) козаків Дорошенка – дані відсутні; б) поляків – щонайменше 3-4 тис. [3, с. 318] (понад 4 тис.).

41. Під м. Кам'янець-Подільський 2-16 серпня 1672 р.

Кількість учасників: а) турків – 100 тис., татар – 25-30 тис., козаків Дорошенка – 6-8 тис.; б) поляків – 2 тис. [3, с. 317-318] (загалом – 135 тис.).

Втрати: а) турків, татар і козаків – дані відсутні; б) поляків – щонайменше – 500 осіб [3, с. 319] (загалом – не менше 1 тис.).

42. Під м. Хотин у листопаді 1673 р.

Кількість учасників: а) поляків, литовців і козаків – 45 тис.; б) турків і татар – 40 тис. [3, с. 323] (загалом – 85 тис.).

Втрати: а) поляків і козаків – дані відсутні; б) татар – щонайменше 3-4 тис. [3, с. 324] (загалом – понад 4 тис.).

43. Під м. Умань у другій половині серпня 1674 р.

Кількість учасників: а) козаків – понад 11 тис.; б) турків – понад 20 тис. (загалом – понад 31 тис.).

Втрати: а) козаків – загинуло щонайменше 7 тис. і 4 тис. потрапило в полон [49, с. 135-137]; б) турків – близько 10 тис. [3, с. 325-326] (загалом – близько 20 тис.).

44. На Чортомлицькій Січі 10 січня 1675 р.

Кількість учасників: а) козаків – понад 2 тис.; б) яничар – 15 тис., татар – 40 тис. (загалом – близько 60 тис.).

Втрати: а) козаків – 50 осіб вбитими і 80 осіб пораненими; б) яничар – 13,5 тис. вбитими і 150 осіб полоненими [47, с. 380-385] (загалом – близько 14 тис.).

45. На Сивашській переправі в Криму в серпні 1676 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис.; б) татар – 50 тис. (загалом – 70 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) татари – 6 тис. вбитими, 2,3 тис. полоненими [47, с. 386-387] (загалом – близько 10 тис.).

46. Під м. Чигирин і на Бужинській переправі 4-29 серпня 1677 р.

Кількість учасників: а) козаків – 28 тис., росіян – 38,5 тис. [50, с. 36-38, 43] (у Чигирині: росіян – 6 тис., козаків – 8,5 тис. [51, с. 259, 269-270]); б) турок і татар – 60-90 тис. [50, с. 39] (загалом – 126-156 тис.).

Втрати: а) козаків і росіян – 3,5 тис. вбитими, 5,5 тис. пораненими; б) турків і татар – 20 тис. вбитими і полоненими [50, с. 50] (загалом – 29 тис.).

47. Під м. Чигирин і на Бужинських полях 8 липня – 20 серпня 1678 р.

Кількість учасників: а) росіян – 75,5 тис., козаків – 57,5 тис. (у Чигирині: росіян – 5,5 тис., козаків – 7,5 тис.) [51, с. 292, 295]; б) турків і татар – 120-130 тис. [52, с. 324] (загалом – 263-273 тис.).

Втрати: а) росіян і козаків – 20 тис. [50, с. 69] (власне козаків Самойловича 4385 осіб убитими і 1323 осіб пораненими [53, с. 127-129]); б) турків – понад 20 тис. [50, с. 69] (загалом – понад 40 тис.).

Список використаних джерел і літератури

1. Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 5. – С. 40-47.
2. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 147-158.
3. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Видавничий дім «Академія», 1999. – 352 с.
4. Лях С.Р. Руїна // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єра, 2002. – С. 431-434.
5. Крикун Н.Г. Народонаселение Подольского воеводства в XVI-XVIII вв.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Львов, 1965. – 22 с.
6. Муляр А.М. Сільське населення Правобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.: чисельність, станова стратифікація та економічне становище: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 16 с.; Муляр А.М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 94-101.
7. Урланис Б.Ц. История военных потерь. – СПб.: Полигон, 1994. – 558 с.
8. Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе. – М.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – 436 с.
9. Копчак С.І. Населення українського Прикарпаття. – Львів: Вища школа, 1974. – 188 с.
10. Голицын Н.С. Русская военная история. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1878. – Ч. 2. – 697 с.
11. Сас П. Хотинська битва 1621 року. – К.: Інститут історії України НАН України. – 520 с.
12. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 535 с.
13. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. – К.: Наукова думка, 1989. – 125 с.
14. Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. – 546 s.
15. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – К., 1995. – Т. 8. – Кн. 1. – 856 с.
16. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1948. – 452 с.
17. Гайворонський О. Повелители двух материков. – Киев-Бахчисарай: Майстерня книги, Оранта, 2009. – Т. 2. – 272 с.
18. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
19. Воссоединение Украины с Россией. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. – Т. I. – 588 с.
20. Історія України в документах і матеріалах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3. – 292 с.
21. Голицын Н.С. Всеобщая военная история новых времен. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1878. – Ч. 1, Ч. 2. – 312 с.
22. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1896. – Вып. 2. – 455 с.
23. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. – Кн. 1. – 326 с.
24. Борисенко В.Й. Корсунська битва 1648 // Українська радянська енциклопедія: В 12 т. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1980. – Т. 5. – С. 426-427.
25. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965. – 827 с.

26. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 12-38.
27. Гурбик А. Український гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К.: Інститут історії України, 2015. – Т. III. – С. 135-159.
28. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 304 с.
29. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
30. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
31. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – К., 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – 880 с.
32. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – К., 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – 776 с.
33. Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька. XV-XVII ст. – К., 1993. – Ч. 1. – 206 с.
34. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: В 15 т. – СПб.: Тип. В.В. Пратц, 1872. – Т. 7. – 398 с.
35. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Тома 11-12 // Сочинения в восемнадцати книгах. – М.: Мысль, 1991. – Кн. 6. – 671 с.
36. Костомаров Н. Гетьманство Виговского // *Основа*. – 1861. – № 7. – С. 67-114.
37. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського // *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 447-480.
38. Бабулин И.Б. Борьба за Украину и битва под Конотопом (1658-1659 годы). – М.: Фонд «Русские витязи», 2015. – 400 с.
39. Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // *Український археографічний щорічник. Нова серія*. – Вип. 1. – Український археографічний збірник. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 4. – С. 72-93.
40. Kubala L. Wojny dyńskie i pokój Oliwski 1657-1660 // *Szkice historyczne*. – Lwów, 1922. – Ser. VI. – 651 s.
41. Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. – 358 s.
42. Letopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – Т. II. – 213 s.
43. Бабулин И.Б. Каневская битва 16 июля 1662 года. – М.: Фонд «Русские Витязи», 2015. – 88 с.
44. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. // *Сіверянський літопис*. – 1999. – № 5. – С. 15-24.
45. Ткаченко В. Оборона Глухова у 1664 році // *Сіверянський літопис*. – 1996. – № 1. – С. 7-15.
46. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
47. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 660 с.
48. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1985. – 712 с.
49. Бодров Ю.І. Уманське козацтво в українському визвольному русі (середина XVII – початок XVIII століття): Дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 226 с.
50. Заруба В.Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков: Основа, 1993. – 168 с.
51. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.
52. Заруба В. Турецький похід на Чигирин у 1678 році // *ЗНТШ*. – 2012. – Т. CCLXIV.
53. Кривошея В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 року // *Сіверянський літопис*. – 1999. – № 2. – С. 127-129.
54. Колодницький С. Битва гетьмана Петра Дорошенка під Підгайцями 1667 року: передумови, хід та наслідки (історіографічний аспект) // *Військово-історичний альманах*. – 2010. – Ч. 2(21). – С. 16-44.

55. Вирський Д.С. Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива...» Яна Доброцького // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 150-160.

Бульвинский А.Г. Украинские военные потери в XVII в.: европейский контекст.

В статье установлено, что ключевыми причинами беспрецедентно больших потерь Украины в XVII в. были упорная борьба украинского народа за свою государственность и межцивилизационное противостояние на востоке Европы, центром которого была Украина. По нашим оценочным подсчетам летальные боевые потери во время войн на территории Украины в XVII в. составили не менее 600 тыс. чел., из них потери украинского казачества 220 тыс. чел. Сравнение с боевыми потерями мощнейших в тогдашней Европе австрийской и французской армий показало, что имея в 3,5 раза меньше населения, чем во Франции и в 2,5 раза меньше чем в Австрии, Украина в XVII в. потеряла в войнах фактически равное французам и на треть больше, чем у австрийцев количество солдат.

Ключевые слова: военные потери, битвы, Украина, XVII в., Европа.

Bulvinskiy A. Ukrainian Military Casualties in the XVII Century: European Context.

The article clarifies that the persistent struggle of the Ukrainian people for its own statehood and the confrontation between civilizations in Eastern Europe, with Ukraine at the center, were the main causes of unprecedentedly high casualties of Ukraine in the XVII century. According to our estimates, the lethal military casualties in the wars on the territory of Ukraine in the XVII century amount to at least 600,000, including 220,000 of the Ukrainian Cossacks. Comparison with the casualties of Austrian and French armies – as the most powerful armies in Europe at that time – showed that, having 3,5 times less population than in France and 2,5 times less than in Austria, in the wars of the XVII century Ukraine has lost almost equal number of soldiers as the French and a third more than the Austrians.

Keywords: military casualties, battles, Ukraine, XVII century, Europe.